

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.2.4>**Лариса КОРВАТ**

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», просп. Перемоги, 54/1, м. Київ, Україна, 03057

ORCID: 0000-0001-5531-9535

Лариса БОРИСЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», просп. Перемоги, 54/1, м. Київ, Україна, 03057

ORCID: 0000-0002-4318-997X

Larysa KORVAT

Ph.D. in Psychology, Associate Professor at the Department of Pedagogy and Psychology, Kyiv National Economic University named after Vadym Getman, 54/1 Peremohy Avenue, Kyiv, Ukraine, 03057

ORCID: 0000-0001-5531-9535

Larysa BORYSENKO

Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor at the Department of Pedagogy and Psychology, Kyiv National Economic University named after Vadym Getman, 54/1 Peremohy Avenue, Kyiv, Ukraine, 03057

ORCID: 0000-0002-4318-997X

ЗВ'ЯЗОК ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

THE CORRELATION OF DEFENSE MECHANISMS AND THE FEATURES OF THE SELF-CONCEPT OF THE INDIVIDUAL

У статті розкриваються результати теоретичного та емпіричного дослідження взаємозв'язку особливостей Я-концепції особистості та її психологічних захистів. Проаналізовано підходи до його вивчення взаємозв'язку в українській та зарубіжній психологічній літературі. **Метою** статті є розкриття результатів емпіричного дослідження взаємозв'язку психологічних захистів та особливостей Я-концепції за допомогою методики «Індекс життєвого стилю» за Плутчиком-Келлерманом (Life Style Index – LSI) та модифікованого варіанту методики М. Куна 20 відповідей «Хто Я?». Шляхом математико-статистичних розрахунків підтверджено наявність достовірних взаємозв'язків між психологічними захистами та особливостями Я-концепції особистості.

Висновки. Я-концепція є динамічною і водночас стійкою системою уявлень особистості про саму себе. Коли особистість постає перед фактом загрози її відповідати своїм уявленням про себе, то психологічні захисти виступають регуляторами стабільності Я-концепції. Залежно від того, який складник Я-концепції постає перед «загрозою», відповідно з високою ймовірністю задіюється певний вид психологічного захисту.

Ключові слова: психологічні захисти, Я-концепція, методика «Індекс життєвого стилю» за Плутчиком-Келлерманом, методика М. Куна 20 відповідей «Хто Я?».

The article reveals the results of theoretical and empirical research of interrelation of personality self-concept features and psychological defenses. The approaches to studying of such interrelation in the Ukrainian and foreign psychological literature are analyzed. **The aim of the article** is to reveal the results of empirical research of interrelation of psychological defenses and features of self-concept with the help of the method “Life Style Index” by Plutchik-Kellerman (LSI) and the modified version of M. Kuhn’s method “Who am I?”. Presence of reliable interrelations between psychological protections and features of self-concept of the personality was proved by means of statistical calculations.

Conclusions. The self-concept is a dynamic and at the same time stable system of personal perceptions of the self. When a personality is confronted with the fact of a threat to his self-concept due to a disagreement between “I am in a real situation” and “I must respond to my self-concept”, psychological defenses act as regulators of self-concept stability. Depending on which component of the self-concept appears before the “threat”, according to a high probability a certain type of psychological protection is engaged.

Key words: psychological defenses, self-concept, “Life Style Index” method by Plutchik-Kellerman, M. Kuhn’s method of 20 answers “Who am I?”.

Актуальність дослідження. Теза, що Я-концепція є сталим і водночас змінним психічним явищем, яке виникає під час взаємодії особистості з соціумом у процесі психічного розвитку, вважається загальноприйнятою. Від початку виникнення Я-концепція є активізуючим началом, що розвивається під впливом найрізноманітніших зовнішніх та внутрішніх стимулів. На початкових етапах свого формування Я-концепція, безсумнівно, залежить від зовнішніх чинників, проте згодом самостійно регулює життя особистості. Тому, уявлення, почуття чи ідеї, які суперечать певним «еталонним» уявленням, почуттям або ідеям індивіда, можуть призводити до дисгармонії особистості, ситуації психологічного дискомфорту. Відчуваючи потребу у досягненні внутрішньої злагожденості, людина здатна на різні акти, які сприяють відновленню рівноваги. Особиста реальність не завжди співпадає з Я-концепцією, тому протиріччя, що виникають, можуть сприйматися як загроза Я-концепції. Залежно від ступеня загрози, яку несе досвід особистості, людина намагається «захистити» свою Я-концепцію, використовуючи різноманітні механізми психологічного захисту. Людина відчуває себе психологічно благополучною в тій мірі, в якій уявлення про себе дозволяють їй сприймати важливу для неї реальність.

Виклад основного матеріалу. Проблема ролі і місця психологічних захистів у структурі Я-концепції досліджувалася багатьма зарубіжними ученими: К. Абрахамом, А. Бандурою, Е. Еріксоном, Г. Келлі, М. Кляйн, А. Маслоу, Н. Міллером, К. Роджерсом, А. Фрейд, Е. Фромом, Т. Парсонсом та іншими. Серед вітчизняних дослідників це питання досліджували Я. Андрушко, Р. Грановська, Р. Кричевський, А. Налчаджян, М. Обозов, В. Столін, Т. Титаренко, В. Юрченко, Т. Яценко та інші.

Психологічні захисти первинно були вивчені у психоаналізі, який тлумачив їх виходячи з домінування несвідомого, інстинктивного (в більшій мірі сексуального) початку, яке в результаті зіткнення із «захисними механізмами» свідомого «Я» (внутрішньою «цензурою») піддається різним перетворенням (витісненням, сублімації тощо).

Трактування психологічних захистів у різних напрямках психології є розмаїтим. Так, неофрейдизм визначає необхідність реалізації психологічних захистів при виникненні у суб'єкта почуття неповноцінності, загрози цінності і значимості особистості. У персоналістичних теоріях вважають психологічні захисти наслідком протиріч у структурі «Я», кінцева мета захисного процесу – це досяг-

нення згоди між реальними компонентами свідомості і Я-концепцією [7, с. 122].

К. Роджерс вважав, якщо людині ніщо не загрожує, вона відкрита для переживань і їй непотрібно захищатися. Однак, коли вона усвідомлює або відчуває на підсвідомому рівні, що переживання не узгоджується з її Я-концепцією, виникає загроза, за якою, в свою чергу, слідує захисна реакція. К. Роджерс визначив захист як поведінкову реакцію організму на загрозу, головна мета якої – зберегти цілісність структури «Я». Така мета досягається усвідомленим спотворенням переживання у свідомості, щоб зменшити невідповідність між переживанням і структурою «Я», або запереченням будь-якого переживання, і, таким чином, будь-якої загрози для «Я». Іншими словами, захист підсилює самоповагу людини і захищає її від небезпеки можливих загрозливих переживань [9].

Чимало дослідників розглядають психологічні механізми захисту як процеси інтрапсихічної адаптації особистості за рахунок підсвідомої переробки інформації, яка поступає. Наприклад, Г. Ложкін розглядає захисні механізми як такі, що не допускають у свідомість інформації, яка здатна травмувати людину [6, с. 34].

Ю. Шадських та В. Піча дотримуються думки, що захисні механізми – це система внутрішніх регуляторів, що спрямовані на усунення негативних переживань, стану тривоги, дискомфорту, які травмують особистість [12, с. 66].

Р. Бернс та Р. Грановська вважають, що індивід часто відмовляється бачити речі такими, якими вони є насправді, заперечує інформацію, яка є несумісною з наявними уявленнями про себе (про власне «Я», про Я-концепцію) і про навколишній світ, і таким чином проявляє захист від потенційно тривожної інформації. Захист може проявлятися у формі заперечення або раціоналізації. Наприклад, заперечення людиною небезпечної або ж небажаної інформації відбувається для уникнення конфлікту між Я-образом і безпосереднім досвідом (невеликовно хворі заперечують важкість свого захворювання, оскільки це є травмувально).

Р. Грановська відмічає, що раціоналізація є захистом, пов'язаним зі свідомим використанням тільки тієї частини інформації, завдяки якій поведінка особистості стає добре контрольованою і не суперечить об'єктивним обставинам [4, с. 444]. Р. Бернс зауважував, що раціоналізація дозволяє утримувати Я-концепцію у рівновазі, навіть якщо реальні факти ставлять її під загрозу [2, с. 41].

Заперечення та раціоналізація – це деякі «хитрощі», за допомогою яких людина ухиляється від сприйняття проблемної реальності, яка інтерпретується нею саме так, щоб зберегти Я-концепцію достойної і розумної людини. Таким чином, психологічна захищеність – це відносно стійке позитивне емоційне переживання і усвідомлення індивідом можливості задоволення своїх основних потреб і забезпечення своїх власних прав у можливих ситуаціях, навіть неблагополучних, при виникненні обставин, які можуть блокувати або ускладнювати їх реалізацію [7, с. 122].

А. Фройд припускала, що психологічні захисти є «інструментами Я» проти неприйнятних тенденцій, які виходять з «Воно», при цьому дослідниця опиралася на вчення З. Фрейда про психічну структуру особистості, яка складається з трьох відносно самостійних підструктур: Воно, Я і Над-Я [11].

При розгляді питання про зв'язок між Я-концепцією, Я-образом і захисними механізмами слід виходити з положення, згідно з яким психологічного захисту найбільше потребує Я-концепція особистості, оскільки саме вона найчастіше піддається фрустрації від зовнішніх і внутрішніх впливів. По суті, немає жодного випадку фрустрації, яка не зачіпала б такі важливі компоненти Я-концепції, як самооцінка, самоповага, домагання тощо. Тому можна сказати, що всі захисні механізми служать для збереження, посилення і збагачення позитивно оцінюваних аспектів самосвідомості. Однак, Т. Яценко займає досить жорстку позицію, вважаючи, що психологічний захист порушує загальну захищеність «Я», відводить суб'єкта від реальності, викривляючи причину конфлікту [14].

Л. Божович, оцінюючи свого часу значущість психологічних захистів, зауважила, що психологічні захисні механізми мають велике значення, як для усвідомлення індивідом власної ідентичності, так і для власної самоповаги – за умови порушення об'єктивності в оцінці. Це люди із подвійною спрямованістю, що знаходяться у конфлікті із собою, в яких свідоме психічне життя та життя неусвідомлених афектів знаходиться в постійному протиріччі [3].

Я. Андрушко висловлює ряд припущень щодо зв'язків захисних механізмів з ситуативними Я-образами, зокрема: а) якщо особистість піддається впливу фрустраторів і на цей момент має чіткий актуалізований Я-образ, тоді включення в активність інших структур особистості відбувається дуже швидко і захисні механізми активізуються негайно; б) фрустрація особистості, зазвичай,

призводить до появи чіткого Я-образу, оскільки особистість опиняється в проблемній ситуації; в) психологічний захист частково реалізується під контролем Я-образу, тому не можна вважати правильною позицію, згідно якої захист нібито протікає повністю не усвідомлено. Цей процес на підсвідомому рівні знаходиться під контролем Я-концепції, а на рівні свідомості – під контролем актуалізованих ситуативних Я-образів. Оскільки, без подібного контролю центру «Я» було б абсолютно незрозуміло, яким же чином вибираються одні, а не інші захисні механізми, робота яких у певний момент припиняється або відновлюється. Наприклад, при здійсненні аргументації вибір аргументів повинен управлятися з центру Я, інакше було б незрозуміло, яким чином даний процес стає цілеспрямованим [1].

Важливо відмітити, що захисні механізми не тільки служать Я-концепції та Я-образам. Вони можуть ставати їх структурно-функціональними компонентами, наприклад, «вторинними» Я. Окрім цього, у вербальному змісті Я-концепції можуть бути раціоналізація, проекція та їхні результати. Тому кожен раз, коли людина описує свою особистість і дає оцінку своїм психічним і фізичним якостям, вона одночасно здійснює психічний захист. Ось чому феноменологічні дані про психічне життя, одержані в першу чергу шляхом самоспостереження, підлягають критичному аналізу і оцінці. Отримавши такі дані, варто знайти в них ознаки психічного самозахисту. Та включити повністю всі захисні механізми в структуру Я-концепції та її актуалізованих оперативних Я-образів не можна: тільки деякі із захисних механізмів є «зчепленими» з Я-механізмами психічної активності. Я-концепція хоча і є динамічною, але перманентною підструктурою особистості і, отже, актуально вона переважно підсвідома. Тому, як свідчать факти, поведінка людини завжди в тій чи іншій мірі мотивується і регулюється Я-концепцією на підсвідомому рівні [1].

На думку В. Століна [10], самопізнання – дуже складне явище, здійснюване в значній мірі соціально-опосередкованими шляхами, тому людина нерідко набуває спотворене уявлення про себе. Це найчастіше спотворені дані (актуальні) «Я» і будь-яка з підструктур Я-концепції може бути перекрученою, неадекватною. Для підтримки фальшивих, але бажаних підструктур «Я» особистість систематично використовує такі механізми, як самообман, дискредитацію й витіснення. У результаті цих процесів особистість набуває негативні риси самосвідомості та харак-

теру, наприклад, як боязнь негативної самооцінки, очікування негативного ставлення від інших, нездатність до вчинків, що підтримує самоповагу тощо. Це означає, що фрустроване фальшиве Я приводить у рух такі захисні механізми, які стають патологічними і призводять до постійного поглиблення стану патологізації адаптації особистості. Спотворений Я-образ перешкоджає правильному розумінню власного досвіду та інших людей. Здійснюється перехід від спотворення самопізнання до спотвореного пізнання навколишнього світу, в першу чергу соціального [10].

Для розуміння психологічних механізмів поведінки і вчинків особистості особливої уваги заслуговує її «Я» та Я-концепція, шляхи і механізми їх розвитку та захисту, їх структурно-функціональні особливості. Переживання, що не відповідають образу «Я», сприймаються особою як загрозові; вони не допускаються до усвідомлення, оскільки в іншому випадку особистість не буде єдиним цілим і людина страждатиме. Міцний поведінковий захисний патерн (схема, стереотип, модель), утворений з метою забезпечити захист «Я» від усвідомлення явищ, що породжують тривогу, виступає як один із проявів взаємодії суб'єкта з оточенням у ситуаціях можливого або наявного неуспіху в діяльності та реалізації потреби бути повноцінною особистістю. Перспективним напрямом подальших наукових розвідок може бути дослідження основних видів психологічного

захисту у різних контекстах життєдіяльності особистості.

Для емпіричного дослідження ролі психологічних захистів для підтримки Я-концепції особистості було використано методику «Хто Я?» за М. Куном, Т. Мак-Партлендом (модифікація за В. Юрченком) [13] з метою дослідити суб'єктивні уявлення про Я-концепцію досліджуваних та методику «Індекс життєвого стилю» за Плутчиком-Келлерманом [8] для виявлення особливостей прояву основних психологічних захистів.

Вибірку для дослідження склали добровольці, що виявили згоду пройти психодіагностичне дослідження – разом 60 осіб віком від 20 до 37 років, 42 жінки та 18 чоловіків. Обстеження проводилось індивідуально з кожним досліджуваним, які самостійно працювали з психодіагностичними методиками.

Розрахунки коефіцієнтів кореляції Спірмена (ρ) між показниками психологічних захистів та показниками Я-концепції особистості представлено в таблиці 1. Всього тут було розраховано 96 коефіцієнтів, з яких значна кількість виявилися значущими на рівні $p \geq 0,05$ та $p \geq 0,01$.

Значущий коефіцієнт ($\rho = 0,42$) виявлено між об'єктивними показниками Я-концепції і психологічним захистом «компенсація». До об'єктивних характеристик Я-концепції відносяться ті її властивості, які не залежать від того, як людина ставиться до них, їх наявність у себе вона у більшості випадків

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляції між психологічними захистами та показниками Я-концепції особистості

Показник	витіснення	регресія	заміщення	заперечення	проекція	компенсація	гіперкомпенсація	раціоналізація
Об'єктивні	-0,03	0,16	-0,01	0,23	0,01	0,42**	-0,15	-0,21
Суб'єктивні	0,03	-0,16	0,01	-0,23	-0,01	-0,42**	0,15	0,21
Соціальні	-0,07	0,10	0,01	0,19	0,04	0,33*	-0,12	-0,28
Рефлексивне-Я	0,20	-0,10	0,08	-0,21	0,02	-0,29	0,15	0,14
Когнітивне-Я	-0,00	0,08	-0,07	0,04	0,16	0,15	0,19	-0,08
Емоційне-Я	-0,12	0,08	0,04	-0,41**	0,03	-0,22	-0,19	0,09
Поведінкове-Я	0,11	-0,15	-0,01	0,45**	-0,13	0,15	0,11	-0,02
Комунікативні	-0,06	-0,07	0,18	-0,43**	0,15	-0,49**	0,24	0,01
Фізичне-Я	0,29	-0,34	0,24	-0,23	-0,15	-0,44**	0,23	0,44**
Діяльнісне-Я	-0,23	0,04	0,35*	-0,16	-0,21	0,04	-0,06	0,16
Майбутнє-Я	-0,60**	-0,03	-0,40**	0,73**	0,80**	0,79**	0,50**	0,46**
Глобальне-Я	0,41**	-0,58**	-0,23	-0,14	-0,24	-0,44**	0,06	-0,98**

рівні * $p > 0,05$ та ** $p > 0,01$

не може змінити (етнічну належність, стать, громадянство тощо). «Компенсація» дозволяє особі зберігати її позитивний образ Я, в разі, якщо має місце якесь своєрідне сприйняття об'єктивних характеристик, які не влаштовують особистість.

Значущий негативний коефіцієнт ($\rho = -0,42$) виявлено між суб'єктивними показниками Я-концепції і психологічним захистом «компенсація». В даному випадку спостерігаємо протилежну ситуацію випадку, описаному вище. Суб'єктивні характеристики – це власна думка особи про себе. Скоріш за все людина бачить свій внутрішній світ таким, що відповідає її світоглядним критеріям, а тому у більшості випадків немає потреби щось «компенсувати», щоб мати самоповагу і відповідний образ Я.

Значущий негативний коефіцієнт ($\rho = -0,41$) виявлено між емоційне-Я і психологічним захистом «заперечення». У зв'язку з цим можна лише припустити, що людина застосовує захист «заперечення» у разі, якщо інформація, що поступає до неї і впливає на її емоційне-Я, не відповідає її уявленням про її емоційне-Я. Наприклад, якщо дівчина вважає себе некрасивою і чує комплімент у свій бік, що вона гарна, то завдяки «запереченню», вона просто не буде помічати, що нею захоплюються.

Значущий коефіцієнт ($\rho = 0,45$) виявлено між показником поведінкове-Я і психологічним захистом «заперечення». Зв'язок між поведінковим-Я та «запереченням» проявляється в тому, що все, що не відповідає уявленням особистості про неї, про її дії, поведінку, все, що травмує її «Я» буде ігноруватися, «не чується» тощо.

Значущі негативні коефіцієнти виявлено між психологічними захистами «заперечення» ($\rho = -0,43$) та «компенсація» ($\rho = -0,49$) і показником комунікативне-Я. Зв'язок між комунікативним-Я та «запереченням» можна пояснити так, що все, що суперечить уявленням особистості в комунікації просто не чується і у такий спосіб «заперечується». Захист «компенсація» в комунікативному-Я може проявлятися у різних формах. При виникненні певних суперечностей між комунікативним-Я та інформацією, що стосується Я, людина може віджартовуватися, цитувати відомих авторів, посилатися на авторитетних людей тощо.

Значущі коефіцієнти кореляції виявлено між показниками фізичне-Я і психологічними захистами компенсація ($\rho = 0,44$) та раціоналізація ($\rho = 0,44$). Ці взаємозв'язки можна проінтерпретувати таким чином, що особис-

тість має всі умови для адекватного сприйняття і формування на цій основі образу свого фізичного-Я. Однак у суспільстві діє велика кількість стереотипів, нав'язаних рекламою, засобами масової інформації, суспільними еталонами, що можуть впливати на формування чи ставлення до фізичного-Я. Для того щоб відповідати суспільним вимогам людина може кинутися в крайнощі, або намагатися вдосконалити свої фізичні дані, наприклад, займатися спортом, сидіти на дієтах, звертатися до естетичної хірургії тощо. Або якщо включається захист «раціоналізація», то особа починає шукати різні виправдання для свого фізичного-Я. Наприклад, «чоловіки люблять гладких жінок, просто про це не говорять», «якщо чоловік красивіший за мавпу, то він вже красивий», «я – не худа, я – тендітна» тощо.

Найбільшу кількість значущих коефіцієнтів кореляції виявлено між показником майбутнє-Я та усіма захистами, за винятком захисту «регресія». Таку ситуацію, можливо, можна пояснити тим, що при спрямованості особистості у майбутнє, при наявності певних цілей і мрій, людина готова у будь-який спосіб «захищати» їх. Така ситуація має, мабуть, глибокий психологічний сенс, тому що, якби людина по відношенню до кожної мрії, фантазії, мети включала б винятково раціональність, то багато речей у житті людини просто не відбулися б, не здійснилися б.

Значущі зв'язки виявлено між показником глобальне-Я і такими психологічними захистами як витіснення ($\rho = 0,4$), регресія ($\rho = -0,58$), компенсація ($\rho = -0,44$), раціоналізація ($\rho = -0,98$).

Глобальне-Я – це такі характеристики Я-концепції, в яких особистість виводить себе за межі Я, вказує на певні абстрактні властивості. Наприклад, Я – всесвіт, Я – божественна сутність тощо. Позитивний зв'язок глобального-Я з захистом «витіснення» вказує, що неприйнятна, травмувальна інформація щодо Я просто «стирається» особистістю з її свідомості.

Негативний зв'язок з «регресією» вказує, що чим більш значущим для особи є її глобальне-Я, тим менш ймовірно, що вона буде застосовувати регресію, як психологічний захист.

Значущий негативний зв'язок виявлено щодо захисту «компенсація». Знову таки наявність глобального-Я призводить до того, що захист «компенсація» не є провідним в системі психологічних захистів особистості. Таке ж саме пояснення стосується і психологічного захисту «раціоналізація».

Отже виявлення і тлумачення взаємозв'язків між окремими характеристиками Я-концепції та системою психологічних захистів особистості вказує на те, що такий зв'язок існує. Поза свідомістю особистості психологічні захисти впливають на Я-концепцію та певною мірою забезпечують її стабільність. Має місце і зворотній зв'язок, коли особливості Я-концепції є визначальними щодо того, які психологічні захисти застосовуються для гарантування стійкості Я-концепції.

Висновки. Я-концепція є одним із вершинних психічних утворень, яке визначає інтерпретацію особистісного досвіду і є джерелом очікувань особи. Особистість і її Я-концепція щоденно піддаються зовнішнім та внутрішнім впливам, які становлять «загрозу» самоповазі, самооцінці, уявленням про саму себе. Для збереження психічної рівноваги особа використовує різноманітні психологічні захисти, які є постійно діючими механізмами людської

психіки. Психологічний захист – це неусвідомлюваний процес усунення або послаблення психікою людини негативних, травмувальних або неприйнятних емоційних переживань

Особистий досвід особи не завжди співпадає з її Я-концепцією, відповідно можуть виникати суперечності, які сприймаються як загроза Я-концепції. Залежно від ступеня загрози, яку несе ситуація, людина намагається «захищати» свою Я-концепцію, використовуючи різноманітні механізми психологічного захисту. Людина психологічно благополучна в тій мірі, в якій уявлення про себе дозволяють їй сприймати важливий для неї досвід. Цю можливість забезпечує константне ядро Я-концепції.

Психологічний захист виступає як один із проявів взаємодії суб'єкта з оточенням у ситуаціях можливого або наявного неуспіху в діяльності для забезпечення потреби зберегти відносну стійкість Я-концепції.

Література:

1. Андрушко, Я. С. (2012). Психологічні захисти у структурі Я-концепції. Вісник Харківського нац. університету. № 10, (326). 6-9.
2. Бернс, Р. (1986). Я-концепция и воспитание. М.: Прогресс.
3. Божович, Л. И. (1997). Проблемы формирования личности. М.: Издательство «Институт практической психологии».
4. Грановская, Р. М. (2007). Психологическая защита. СПб.: Речь.
5. Кун, М., МакПартленд, Т. (1984). Эмпирические исследования установок личности на себя. Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М.: Изд-во МГУ. 180-188.
6. Ложкін, Г. В., Коцан, І. Я., Бараннік, В. А., Подляшаник, В. В. (2011). Психологія: терміни, поняття, визначення: словник-довідник. За заг. ред. Г. В. Ложкіна. Луцьк: Волин. нац. ун-т імені Л. Українки.
7. Налчаджян, А. А. (1988). Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). Ереван: Изд-во АН Армянской ССР.
8. Плутчик, Р., Келлерман, Г., Конг, Х. (1996). Тест-опросник механизмов психологической защиты (Life Style Index). Адаптация Л. Р. Гребенникова (руководство по использованию). М.
9. Роджерс, К. (1994). Взгляд на психотерапию. Становление человека. Пер.с англ. Москва: Прогресс-Универс.
10. Столин, В. В. (1983). Самосознание личности. М.: Изд-во МГУ.
11. Фрейд, А. (1993). Психология Я и защитные механизмы. М.: Педагогика-Пресс.
12. Шадських, Ю. Г., Піча, В. М. (2008). Психологія: короткий навчальний словник: терміни і поняття. Львів: «Магнолія 2006».
13. Юрченко В. І. (2000). Дослідження особливостей «Образу-Я» майбутнього вчителя із застосуванням модифікованого тесту «Двадцять тверджень самоставлення». Практична психологія та соціальна робота. № 3. 5-7.
14. Яценко Т. С. (2002). Особливості взаємозв'язку між свідомою та несвідомою сферами психіки суб'єкта. Неперервна професійна освіта: теорія і практика: науково-методичний журнал. Вип. 4, (8). 99-110.

References:

1. Andrushko, Ya. S. (2012). Psykholohichni zakhysty u strukturi Ya-kontseptsii. Visnyk Kharkivskoho nats. universytetu. № 10, (326). 6-9. [in Ukrainian].
2. Berns, R. (1986). Ya-kontseptsiya i vospytanye. M.: Prohress. [in Russian].
3. Bozhovych, L. I. (1997). Problemy formirovaniya lichnosti. 2-e izd. M.: Izdatelstvo «Instytut praktycheskoi psykholohyyu». [in Russian].
4. Hranovskaia, R. M. (2007). Psykholohycheskaia zashchita. SPb.: Rech. [in Russian].
5. Kun, M., MakPartlend, T. (1984). Empiricheskie issledovaniya ustanovok lichnosti na sebia. Sovremennaia zarubezhnaia sotsialnaia psikhohyia. Teksty. M.: Yzd-vo MHU. 180-188. [in Russian].

6. Lozhkin, H. V., Kotsan, I. Ya. Barannik, V. A., Podliashanyk, V. V. (2011). Psykholohiia: terminy, poniattia, vyznachennia: slovnyk-dovidnyk. Za zah. red. H. V. Lozhkina. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. L. Ukrainky.
7. Nalchadzhian, A. A. (1988). Sotsialno-psikholohycheskaia adaptatsyia lichnosti (formy, mekhanyzmy i stratchyy). Erevan: Izd-vo AN Armianskoi SSR. [in Russian].
8. Plutchyk, R., Kellerman, H., Kont, Kh. (1996). Test-oprosnik mekhanizmov psikholohicheskoi zashchity (Life Style Index). Adaptatsyia L. R. Hrebennykova (rukovodstvo po ispolzovanyiu). M. [in Russian].
9. Rodzhers, K. (1994). Vzglhiad na psykhoterapiyu. Stanovlenye cheloveka. Per.s angl. Moskva : Prohress-Unsvers. [in Russian].
10. Stolin, V. V. (1983). Samosoznanye lichnosti. M.: Izd-vo MHU. [in Russian].
11. Freid, A. (1993). Psikholohyia Ya i zashchytnye mekhanizmy. M.: Pedahohyka-Press. [in Russian].
12. Shadskykh, Yu. H., Picha, V. M. (2008). Psykholohiia: korotkyi navchalnyi slovnyk: terminy i poniattia. Lviv: «Mahnoliia 2006». [in Ukrainian].
13. Yurchenko V. I. (2000). Doslidzhennia osoblyvostei «Obrazu-Ya» maibutnoho vchytelia iz zastosuvanniam modyfikovanoho testu «Dvadtsiat tverdzen samostavlennia». Praktychna psikholohiia ta sotsialna robota. № 3. 5-7. [in Ukrainian].
14. Yatsenko T. S. (2002). Osoblyvosti vzaiemozviazku mizh svidomoiu ta nesvidomoiu sferamy psikhiky subiekta. Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka: naukovu-metodychnyi zhurnal. Vyp. 4, (8). 99-110. [in Ukrainian].